

כיצד נקיים את יום השואה?

תוכנית*

דוד גולינקין

לזכר דודי

המחנך אליהו יוסף גולינקין ז"ל

שנספה בשואה – כ"א באייר תש"ד

מאמר שפירסם באחרונה דני סיגל בנושא השואה מסתיים במלים אלה:

השואה עצמה יוצרת משקע כבד של אמביוולנטיות. מעטים האנשים הרוצים לגרום לעצמם כאב, והאמת היא שחיינו היו יכולים להיות כל כך יותר נעימים לו יכולנו לנהל אותם מתוך אדישות. אבל הנקודה המכרעת בעניין זה אינה התרת האמביוולנטיות הזאת אלא המיקום ההולם של הזמן וההיקף שאנו מייחדים לכאב הזה בתוך הזרם של חיי היומיום שלנו כיהודים...!

מאמר זה הוא ניסיון למצוא את הזמן המתאים לציון זכרון השואה בחיי היומיום שלנו כיהודים. ראשית נסקור בקצרה את קיום יום השואה כעבר ובהווה. אחר כך נצביע על הבעיות המאפיינות את הנוהג הקיים, ולבסוף נעלה שתי הצעות להעמקתן ולהרחבתן של הנוהג הזה. אנו מקווים מאוד שהצעות אלה יעוררו דיון בנושא זה ואף יובילו למעשה.

תולדות יום השואה ומנהגיו¹

כ"2 באפריל 1951 קיבלה הכנסת את ההחלטה דלקמן:

* זהו תרגום והרחבה של מאמרי Conservative "Yom Hashoah: A Program of Observance", Judaism Vol. 37, No. 4 (Summer 1984), pp. 52-64
Danny Siegel, Angels, New York 1980, p. 69 I
א1 חלק מן החומר הזה לקוח ממאמרו של נתן אק, "Holocaust Remembrance Day" אנציקלופדיה יודאיקה, כרך ח', טורים 916-917. אך מכיוון שקיימות סתירות בין חלק מדבריו של אק לבין דברי

הכנסת הראשונה מכריזה וקובעת את יום כ"ז בחודש ניסן ככל שנה כיום השואה ומרד הגיטאות — יום זיכרון עולם לבית-ישראל.²

הרב מרדכי נורוק, ח"כ מטעם המזרחי, אשר הציג את ההחלטה בכנסת, הסביר את הנימוקים לקביעת היום ולבחירת התאריך:

חובתנו הלאומית היא לקבוע לדורות יום זיכרון לקדושינו... למען ידעו כל הדורות שיבואו אחרינו לכבד ולהוקיר את זכר קרבנות האומה האלה. אבותינו תיקנו למאורעות שונים יום צום ואבל, כמו כ' בסיון ועוד,³ שאין להשוותם בשום פנים אל הטראגדיה הכבירה של ימינו. אנו צריכים לבחור בתאריך מובהק, המתאים גם לזמן רוב השחיטות של יהדות אירופה ולמרד הגיטאות שהתקיים בחודש ניסן. ומשום כך בחרה הכנסת בסוף חודש ניסן, בימי הספירה, שבהם הושמדו על ידי אבות אבותיהם של הנאצים, אנשי מסעי-הצלב, קהילות קדושות רבות.⁴

ב־19 באוגוסט 1953 העבירה הכנסת השנייה את "חוק זיכרון השואה והגבורה — יד ושם", חוק שמכוחו הוקם מוסד "יד ושם" בירושלים. אחד התפקידים של המוסד היה להשריש בציבור את קיום יום השואה והגבורה, בישראל ובגולה גם יחד.⁵ אולם, למרבה הצער היו בשנות החמישים רק ישראלים מעטים שכיבדו את יום השואה, ובאותה תקופה לא נערכו טקסי זיכרון רשמיים. כתוצאה מכך, יזם הרב מרדכי נורוק⁶ ואחריו גם הממשלה⁷ הצעות חוק שנועדו להפוך את יום השואה ליום זיכרון חשוב ומשמעותי. הצעת החוק של הממשלה נתקבלה פה אחד בשמיני באפריל 1959.⁸ החוק שכ וקבע את יום כ"ז בניסן כיום הזיכרון לשואה ולגבורה, וכן קבע שתי דקות דומייה בכל

הכנסת ציטטתי מתוך קובץ זה ולא מתוך האנציקלופדיה. לסקירות אחרות של הנושא ראה: יהודית תירור באומל, "זיכרון עולם" — תפילות וימי אבל לאחר השואה לזכר קרבנות השואה, סיני ק"א (תשמ"ח), עמ' רע"א-רפ"ד; H.J. Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature*, New York 1977, pp. 155-160, 348; Irving Greenberg, *The Jewish Way: Living the Holidays*, N.Y. 1988, pp. 314-372; Joel Wolowelsky, "Observing Yom Hashoah", *Tradition*, Vol. 24, No. 4 (Summer 1989), pp. 46-58

2 דברי הכנסת, כרך ט', עמ' 1657.
3 על תענית זאת ראה להלן בפנים, הערה 28 ואילך.
3א דברי הכנסת, שם, עמ' 1656 וראה להלן, הערה 57.
4 ראה שם, כרך י"ד, עמ' 2455-2456 לחוק עצמו, ועמ' 2402-2409 לדיון בכנסת.
5 כ־28 ביוני 1958. ראה שם, כרך כ"ד, עמ' 2118-2119 ו־2123-3124.
6 כ־10 במאוס 1959. ראה שם כרך כ"ו, עמ' 1385-1390.
7 שם, עמ' 1992-1993. נוסח החוק מופיע בעמ' 2019.

כיצד נקיים את יום השואה?

רחבי הארץ, הורדת דגלי הלאום לתצי התורן, שידורים מיוחדים ברדיו ובטלוויזיה וטקסי זיכרון ציבוריים בכל הארץ. בשנת 1961 נתקבל תיקון לחוק זה, ועל פיו נוספה חובה של סגירת כל בתי השעשועים בערב יום השואה.⁸

הרכנות הראשית לישראל התעלמה מכל התחיקה הזאת, מנימוקים שעוד נסביר בהמשך. הרכנות קבעה את עשרה בטבת כ"יום הקדיש הכללי", שבו אנשים מציינים את ה"יארצייט" של קרוביהם שניספו בשואה ויום פטירתם לא נודע.⁹ על-פי הנחיות הרכנות יש לומר תפילת "זיכור" מיוחדת בבתי הכנסת אחרי קריאת התורה. כן צריך להדליק נרות נשמה, ללמוד משניות לעילוי נשמות הקדושים, ומי שאין הוריו בחיים ישתתף באמירת קדיש בציבור.¹⁰

אלה אם כן ה"הלכות" הנוגעות ליום השואה. אבל כיצד מקיימים את יום השואה למעשה? החוקים שנחקקו בשנים 1959 ו-1961 אכן מיושמים בישראל ככתבם וכלשונם. הכנסת מקיימת מושב מיוחד, ואמצעי התקשורת מקדישים תשומת לב מיוחדת לנושא השואה. כל בתי השעשועים סגורים בערב יום השואה, וטקסים מיוחדים נערכים ב"יד ושם", בקיבוץ לוחמי הגיטאות ובמקומות אחרים. בבוקר יום השואה מושמעת צפירת דומייה בת שתי דקות, וכל אזרחי ישראל מפסיקים את עיסוקיהם, עומדים דום ומתייחדים עם זכרם של ששת המיליונים.

אשר להוראת הרכנות הראשית בעניין עשרה בטבת, רבים מקרוביהם של קורבנות השואה אמנם אומרים ביום זה קדיש לזכרם, אך הרוב הגדול של הציבור הישראלי אינו מקיים את "יום הקדיש הכללי" בשום צורה.¹¹

בגולה, שם לא חלה כמוכן כל החקיקה הנזכרת, מרכים לציין את יום השואה בתשעה-עשר באפריל, יום פרוץ המרד בגטו וארשה,¹² או בשבת הסמוכה לכ"ז בניסן. בבתי כנסת ובבתי ספר יהודיים נערכות אסיפות זיכרון ומתקיימים טקסים. בשנים האחרונות גבר קיומו של יום השואה באמריקה, וזאת כתוצאה ממאמציה של "המועצה להנצחת השואה בארצות הברית" (U.S. Holocaust Memorial Council).

8 השווה שם, כרך ל"א, עמ' 1264-1268, 1300-1301, 1312-1317, 1504-1506 לדיון בכנסת ובעמ' 1590 לתיקון לחוק.

9 החלטה זו נתקבלה בשנת תשט"ז ופורסמה בחוברת מיוחדת שכותרתה יום הקדיש. קטעים ממנה מצוטטים אצל הרב י' יעקבסון, נתיב בינה, כרך ג', תל אביב 1981, עמ' 498.

10 הוראות אלה מופיעות בחוברת הנ"ל (הערה 9) וכן בכל כרך של שנה בשנה, ספר השנה הרשמי של היכל שלמה, שהתחיל להופיע בשנת תש"ך. יש לציין שיום השואה עצמו נזכר לראשונה כ"לוח דינים ומנהגים" (שהוא חלק קבוע של שנה בשנה) בשנת תשכ"ט, שמונה-עשרה שנים אחרי שהוכרו עליו בכנסת! אולי אפשר להסיק מכך שעד אז כבר השתרש קיומו של יום השואה כל כך, שהרכנות הראשית נאלצה להכיר בו אף על פי שהחזרה בתאריך שהיא עצמה נקבה לציון זכר השואה.

11 עניין זה הטריד לפחות רב ישראלי אחד — ראה מאמרו של הרב טכורש שנה בשנה, תשכ"ט, עמ' 131-136. הוא אומר שכל יהודי צריך לומר קדיש כעשרה בטבת.

12 לפי נתן אק (הערה 10 לעיל). גם הניסיון שלי בארצות הברית מאשש זאת.

הבעיה

מכל האמור לעיל ברור שבישראל יום השואה הוא אכן יום זיכרון לאומי. אורחי מדינת ישראל מתייחסים ליום השואה כמלוא הרצינות. כולם, מילדי בית הספר ועד שדרני הרדיו והטלוויזיה, מדברים על השואה, ורבים נוסעים במיוחד ל"יד ושם" ולמוזיאונים אחרים. אבל כמעט כל המנהגים האלה נושאים אופי חילוני או לאומי. יום השואה בישראל חסר כל מימד דתי. אין עושים שום ניסיון רציני להתמודד עם השאלות הדתיות והתיאולוגיות שהשואה מעלה. יתר על כן, אין מקיימים שום טקסים דתיים מיוחדים, ואין שום תוספת לתפילות היום. בקיצור, מבחינה דתית וליטורגית, יום השואה בישראל הוא יום של "עסקים כרגיל".¹³

המצב בגולה מספק עוד פחות. יהודים רבים החיים בגולה לא שמעו מעולם על יום השואה ואפילו יהודים בעלי מחויבות אינם נוהגים בו אחרת מאשר בכל יום אחר. זאת ועוד: כפי שנאמר לעיל, גם אלה המציינים את יום השואה עושים זאת בתאריכים שונים. מה צריך לעשות? ברור שיש לנקוט צעדים משמעותיים לתיקון המצב הזה, של שמירה לא נאותה ולא אחידה של יום השואה. את יום השואה צריכים לשמור כל היהודים, בכל מקום, באותו יום ובאותו אופן פחות או יותר, והשמירה הזאת צריכה לכלול גם היבט דתי. ואמנם, בשנים האחרונות עלו כמה וכמה הצעות מעשיות, שמטרתן לציין את זכר השואה באמצעות טקסים דתיים.

חלק מן ההצעות האלה מנסות לקשר בין השואה לבין פסח, סוכות, שבת וחגים אחרים אולם הצעות אלה מנוגדות להלכה או אינן עולות בקנה אחד עם המסורת היהודית.¹⁴ הצעות אחרות מציעות טקסים דתיים ליום השואה גופו וחלקן אף התקבלו על-ידי ציבורים

13 עניין זה הטריד כמה חברי כנסת דתיים. ראה נורוק, לויין וכץ בדברי הכנסת (הערות 5 ו-8 לעיל). זה גם הטריד כמה רבנים קונסרבטיביים — ראה הרב בן-ציון בוקסר Proceedings of the Rabbinical Assembly, Vol. 24 (1960), עמ' 288; הרב מקס רוטנברג, שם, כרך 27 (1963), עמ' 225; והרב ראובן המר, Conservative Judaism, כרך 25, מס' 4 (קיץ 1971), עמ' 46-50.

14 והרי ההצעות שאינן עולות בקנה אחד עם המסורת היהודית: סדר ליל פסח בלי נעליים עם תוספת של שאלה חמישית ב"מה נשחנה" (Nandor Lazar, Forward, Jan. 25, 1981, p. B3); אכילת לחם רקוב וקליפות תפוחי אדמה עם "הגדה" של מאורעות השואה — בדומה לסדר ליל פסח (Irving Greenberg, Newsweek, March 10, 1980, p. 97); תפילת "הילד החמישי" — זה שאינו יכול לשאול — בסדר ליל פסח לפני פתיחת הדלת לאלהיו (יצחק גרינברג אצל באומל — הערה 1 לעיל — עמ' רע"ג); הוספת המלים "זכר לחורבן אירופה וזכר להקמת מדינת ישראל" בקידוש של שבת ושל חג (Mordecai Levy, Beineinu, Vol. 7, No 4 [April 1977], p. 14); תענית ציבור בשבת אחרי יום השואה; קריאת יומן מתקופת השואה אחרי פרשת העקדה ביום כ' דראש השנה; קיר זיכרון לשואה בסוכה; כוס של מי מלח במקום כוס אליהו בסדר ועוד, Yehiel Poupko in The Jewish Catalogue, Vol. 3, 1980, עמ' 166-173). לעוד הצעות שונות ומשונות ראה גרינברג, לעיל הערה 1.

רחבים בארץ ובחו"ל.¹³ ואמנם, הטקסים מן הסוג השני מוסיפים מימד דתי-טקסי ליום השואה אולם הם אינם מתרחשים בבית הכנסת ואין בהם מספיק כדי לבטא את גודל האסון. אם אנו רוצים תגובה דתית-פולחנית הולמת לשואה עלינו לחפש במסורת היהודית ואמנם בה יש תשובה ברורה וחד-משמעית: תענית ציבור.

תענית ציבור

מאז המאה השישית לפני הספירה, בכל פעם שפקדה את העם היהודי טרגדיה לאומית או קהילתית, צוין המאורע מדי שנה כתענית ציבור כיום שבו אירע האסון.¹⁴ הנביא זכריה היה הראשון שהזכיר תעניות ציבור מן הסוג הזה. במקומות אחדים¹⁵ הוא מזכיר את שבעה-עשר בתמוז, את תשעה באב, את צום גדליה ואת עשרה בטבת כימי הצום של החודש הרביעי, החודש החמישי, החודש השביעי והחודש העשירי. התנאים ראו בזכריה ח:יט אֶזְכוּר בְּרוּר שֶׁל צוּמוֹת זִיכְרוֹן אֱלֹהִים.¹⁶ יתר על כן, המשנה (תענית ד:ו) קובעת ששני הצומות הראשונים — י"ז בתמוז וט' באב — הם ימי זיכרון גם לאסונות שפקדו את העם בתקופות מאוחרות יותר. בתקופת הגאונים נתקיימו, ככל הנראה בארץ-ישראל,¹⁷ בין שלושה-עשר לשלושים

13 והרי הטקסים המוצעים ליום השואה גופו: להדליק נרות וזכרון צהובים בכל בית כליל יום השואה (תוכנית מוצלחת מאוד של ה-Federation of Jewish Men's Clubs של התנועה הקונסרבטיבית בארה"ב. כ-1990 תשעים אלף משפחות הדליקו נרות כאלה); לנטוע צבעונים צהובים לקראת יום השואה — צבעונים לכבוד ההולנדים שהצילו יהודים וצהובים זכר לתלאי הצהוב — ולהניח שישה פרחים כאלה על השולחן כליל יום השואה (Noah Golinkin, Moment, Vol. 14, No. 4 [June 1989], pp. 30-35); להדליק שישה נרות לזכר ששת המליונים (נח גולינקין, שם, עמ' 32 וראובן המר הגיל לעיל הערה 13, עמ' 48); לתרום ח"י דולר ליד ושם או לארגון דומה (נח גולינקין, שם); להקריא שמות של חללי השואה במקום ציבורי (בארץ מכונה הטקס "לכל אחד יש שם" והוא מתרחש ברחבת הכנסת זו השנה השלישית; לחו"ל ראה נח גולינקין, שם, עמ' 35).

14 ואין צריך לומר שיש סוגים רבים נוספים של תעניות ציבור. אנו נעסוק רק באלה שנועדו לאזכר אסונות. על הצום ביהדות ראה: M. Bloch in Geiger, *Weissenschaftliche Zeitschrift für Jüdische Theologie*, Vol. 4 (1839), pp. 205-223; "Fasten" in the *German Encyclopedia Judaica*, Vol. 6, Berlin 1930, cols. 940-945; H.J. Zimmels, "Nachtalmudische Fasttage" in *Jewish Studies in Memory of George A. Kohut*, New York 1935, pp. 599-614; A.W. Greenup, "Fasts and Fasting" in *Essays Presented to J.H. Hertz*, London 1942, pp. 203-214. לספרות נוספת ראה מאיר בר-אילן, סיני צ"ח (תשמ"ז), עמ' קכ"ח-קכ"ט, הערות 63-64.

15 זכריה ח, יט; ז, ג, ה.
16 ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 51; תוספתא סוטה ו:י, מהדורת ליכרמן, עמ' 188-190; ירושלמי תענית ד:ח, מהדורת ונציה, ס"ח ע"ג; ובבלי ראש השנה י"ח ע"ב.

17 לפי מרדכי מרגליות בארשת, ירושלים תש"ד, עמ' 115-116, אבל ראה עזרא פליישר, ב-HUCA, כרך 45 (1974), החלק העברי, עמ' י"ז, הערה 37.

ושישה צומות זיכרון.¹⁸ ימי הצום הללו נועדו להזכיר מאורעות שהתרחשו בתקופת המקרא, בימי בית שני או בזמן התנאים, וביניהם מצויים גם ארבעת הצומות הנזכרים אצל זכריה. רשימת הצומות האלה הגיעה לידינו גם בגירסה ארץ-ישראלית וגם בגירסה בבבלי, וכל אחת מאלה נשתמרה בנוסחים שונים.¹⁹ ככל הנראה מדובר ברשימה עתיקה מאוד, שכן לפי הגירסה הבבלי, כל הצומות הללו הם "מן התורה", וגם רבי אלעזר הקליר, הפייטן הנודע בן המאה השישית, כלל חלק מן הרשימה באחת הקינות שחיבר לתשעה באב. אין אנו יודעים עד כמה הקפידו בשמירת תעניות הציבור האלה,²⁰ אולם עצם העובדה שרשימה כזאת היתה קיימת ואף נפוצה כל כך, מוכיחה שרכים מן הגאונים ראו בצומות הזיכרון האלה חלק בלתי נפרד מן היהדות הנורמטיבית.

בחודש יוני שנת 1242,²¹ הועלו על המוקד בפאריס עשרים וארבע עגלות טעונות ספרי תלמוד, שעל-פי הערכה הכילו כ-12,000 כרכים.²² אין צורך לומר שהמאורע הזה נתפס

- 18 תלוי בגירסה. ראה ההערה הבאה.
- 19 ארבע הגירסאות הארץ-ישראליות הן: "קידוש ירחים דרבי פנחס", הצופה לחכמת ישראל, כך ה' (תרפ"א). עמ' 225 ואילך (וראה הערותיו של מרמורשטיין שם, עמ' 229 ואילך); "אהלי איכה" – פיוט מאת אלעזר הקליר שהתפרסם אצל פליישר (הערה 17 לעיל), עמ' כ"א-כ"ג; לוח שנה ארץ-ישראלי עתיק שהתפרסם אצל מ' מרגליות, הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, ירושלים 1974, עמ' 141-142; וכן רשימה יהודית-ערבית של צומות שפירסם פליישר בתרכיץ, כך נ"ג (תשמ"ד), עמ' 94-95 (ועיין דבריו שם בהערה 9).
- הגירסאות הבבליות העיקריות הן: הלכות גדולות מהדורת וארשה, ל"ט ע"כ-מ' ע"א = מהדורת ברלין, עמ' 391 = מהדורת ירושלים, כך א', 1972, עמ' 396-398; סדר רב עמרם, מהדורת גולדשמידט, עמ' 91-92; וכן הנספח למגילת תענית המכונה "מגילת תענית בתרא", מהדורת א' נויבאור, סדר החכמים וקורות הימים, חלק שני, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 23-25. לרשימה של רוב הראשונים המצטטים מן הרשימה הזאת ראה L. Zunz, Die Ritus des Synagogalen Gottesdienstes, Berlin 1859, pp. 125-126 או מרגליות (הערה 17 לעיל), עמ' 115, הערה 4.
- לדיונים נוספים ברשימה זאת ראה לאחרונה: Sid Leiman, JQR Vol. 74 (1983), pp. 174-195; מאיר בר-אילן הנ"ל (הערה 14 לעיל), עמ' קכ"ו-קכ"ז; דניאל שפרבר כחן באורח מדע, לוד תשמ"ו, עמ' 170-173 = מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, ירושלים תשמ"ט, עמ' קע"ט-קפ"ג; יהודה רצהבי, סיני קו (תשנ"ג), עמ' א'-י"א; חיים סיימונס, סיני, שם, עמ' קל"ח-קנ"א.
- 20 הפוסקים לא ידעו מה לעשות ברשימה הזאת – ראה מרמורשטיין ומרגליות הנ"ל (בהערות 17, 19 לעיל) והראשונים שנזכרו בהלכות גדולות, מהדורת ירושלים, עמ' 396, הערה 6; אוצר הגאונים למסכת תענית, עמ' 17, סימן ל"ג; הבית יוסף לטור אורח חיים, סימן תק"פ, ד"ה כל הימים האלו והמגן אברהם לשולחן ערוך אורח חיים, סימן תק"פ.
- 21 בשבלי הלקט (ראה הערה 23 להלן) ניתן התאריך 1244, אבל היסטוריונים רבים מעדיפים את התאריך 1242, זאת כהתבססם על מקורות לטיניים. ראה גרץ-שפ"ר, דברי ימי ישראל, כך ה', וארשה, 1897, נספח ה', עמ' 369-372, Vol. S. Baron, A Social and Religious History of the Jews, second ed., IX, New York 1965, p. 271, n. 14, 454-453.
- 22 דבר זה נעשה בפקודתו של המלך לואי התשיעי ובעידודו של האפיפיור גריגוריוס התשיעי אבל הטרגדיה האמיתית היא בכך שכל הפרשה התחילה ביוזמתו של היהודי המומר ניקולאס דונין – ראה גרץ-שפ"ר, שם, עמ' 101 ואילך, וכן ברון, שם, עמ' 64 ואילך.

אצל יהודי התקופה כאסון נוראי. רבי צדקיה בן אברהם ענו, שחי באותם ימים ברומא, מתאר את תגובת היהודים לאסון בספרו שכלי הלקט. הוא מעיד שרכים מכני דורו הגיבו על שריפת התלמוד בדרך היהודית האופיינית – תענית יחיד:

... ומאותו היום ואילך קבעוהו היחידים עליהם להתענות בו ככל שנה ושנה ביום שישי של פרשת זאת חוקת התורה ולא קבעוהו לימי החודש...²¹

יום הצום הזה היה אפוא רק תענית יחיד, אבל הרכה ימי צום אחרים שנגזרו בימי הביניים היו תעניות ציבור, ויהודים רבים מארצות רבות נהגו לצום בהם כמשך מאות בשנים. והרי שלוש הדוגמאות הכולטות ביותר:

1) ביום כ"ג בשבט, 18 בינואר 1749²¹ נתחוללה בארץ-ישראל רעידת אדמה נוראה, שהרסה עד היסוד ערים רבות, וכיניהן טבריה, גרמה נזקים כבדים בירושלים והרגה אלפי יהודים וערבים. ד"ר מרדכי מרגליות שיחזר את המאורע הזה על יסוד שלושה פיוטים ארץ-ישראליים קדומים ועל סמך קטע-גניזה ערבית-עברית של סידור או לוח-שנה ארץ-ישראלי.²⁵ בקטע זה מופיעה הפיסקה הבאה:

ובכ"ג בשבט צום לארץ-ישראל יקראוהו צום הרעש, משום שארץ-ישראל רעשה ונפלו ממנה הרבה ערים, ומתו תחת החרבות חכמים וחסידים וצדיקים וסופרים ותלמידים ויונקים ועוללים ובחורים וחתנים וכלות ואנשים ונשים לאין שיעור ואין מספר ברוך דיין האמת...^{25א}

תענית הציבור הזאת נתקיימה בארץ-ישראל ובפוסטט שבמצרים כמשך מאות שנים ונהגו לקרוא בה פיוטים מיוחדים שנתחברו לזכר המאורע.

2) ביום כ' בסיון, תתקל"א (26 במאי 1171), הועלו על המוקד שלושים ושניים יהודים בעיר בלויש שבצרפת, בגלל עלילת דם, הראשונה ביבשת אירופה. רבי אפרים בן יעקב מבון (1132–1200 בקירוב) מתאר את המאורע הטראגי הזה בכרוניקה שלו ספר זכירה. הוא מסיים את עדותו בפיסקה הבאה:

23 מהדורת בובר, וילנה 1887, סימן רס"ג, עמ' 252 למטה = תניא רבתי, מהדורת וארשה 1873, סוף סימן נ"ח, ס"ג ע"ב. לתגובות אחרות של בני הדור ראה אורבך הנ"ל (הערה 21 לעיל), עמ' 454–455.

24 ראה שני מאמריו של מרדכי מרגליות בידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כרך ח' (41–1940), עמ' 97–104 ובתרכיץ, כרך כ"ט (תש"ך), עמ' 339–344. וראה לאחרונה יורם צפריר וגרעון פרסטר, תרכיץ נ"ח (תשמ"ט), עמ' 357–362 המאשרים את התיארוך של מרגליות.

25 הפיוטים פורסמו בידי מרמורשטיין (ראה הערה 19 לעיל) וזולאי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ג' (1937), עמ' קנ"ג–קס"ב. הקטע מתוך הלוח פורסם בידי מרגליות במאמרו הנ"ל בתרכיץ. לאחרונה נתגלתה עדות נוספת לצום הזה בשני קטעי גניזה נוספים שבהם נמנים הצומות בארץ-ישראל. ראה מ' מרגליות וע' פליישר בהערה 19 לעיל.

25א תרכיץ (הערה 24 לעיל), עמ' 340.

הרביעי בשבת, עשרים בסיון ד"א [= ד' אלפים] ותתקל"א, קיבלוהו כל קהילות צרפת ואיי הים ורינוס ליום ספר ותענית מרצון נפשם ובמצות הגאון רבינו יעקב בן הרב ר' מאיר אשר כתב אליהם ספרים והודיעם, כי ראוי הוא לקבעו צום לכל בני עמנו, וגדול יהיה הצום הזה, מצום גדליה בן אחיקם, כי יום כפורים הוא (ויקרא כג, כח). זה לשון רבינו אשר כתב, וכן נכון וכן קיבלו היהודים.²⁶

ובכן, אנו רואים שכל יהודי צרפת, אנגליה וחבל הריין קיבלו עליהם את יום כ' בסיון כיום צום שנתי. יתר על כן, רבנו תם, גדול הפוסקים בדורו, עודד את כל היהודים לקיים תענית ציבור בתאריך זה.²⁷

3) בדיוק 477 שנים אחרי עלילת הדם בכלוייש החל בפולין אסון יהודי חמור בהרבה. ביום כ' בסיון, שנת ת"ח (10 ביוני 1648) הרסו בוגדן חמלניצקי והקוזאקים הפורעים שלו את הקהילה היהודית המשגשגת בנמירוב שבפולין.²⁸ במהלך ששת החודשים שלאחר מכן המשיכו כנופיות הפורעים האלה לענות ולרצוח 50,000 יהודים חפים מפשע²⁹ ולהשמיד מספר גדול של קהילות יהודיות.

רבי נתן נטע מהנובר (נפטר 1683), שהיה עד ראייה לרבים מן המאורעות האלה, השאיר לנו את התיאור המדויק ביותר של "גזירות ת"ח ות"ט". ספרו, המכונה ין מצולה (ראה תהלים סט, ג), נכתב בזסלב שבפולין ביולי 1648 ופורסם בוונציה חמש שנים לאחר מכן.³⁰ רבי נתן מספר לנו שבשנת 1650 תקנו "גאוני ארץ דארבע ארצות":³¹

26 א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים 1945, עמ' קכ"ו. תרגום אנגלי של החלק הזה מופיע אצל J.R. Marcus, *The Jew in the Medieval World*, 1974, pp. 127-130 והפיסקה המצוטטת כאן מופיעה שם בעמ' 130. מרכוס סבור שהיו 31 אנשים שמתו על קידוש השם, והשווה הערתו של הברמן. בעמ' רנ"ז. לפיוטים ומסמכים אחרים על גזרת בלוייש ראה שלום שפיגל, "מפתגמי העקדה", ספר היובל למ"מ קפלן, ניו יורק תש"י, עמ' רס"ז-רפ"ז.

27 המונח "תענית ציבור" אמנם אינו נזכר בפירוש בספר זכירה, אבל הוא משתמע בבירור מן המשפט "וגדול יהיה הצום הזה מצום גדליה בן אחיקם", שהרי צום גדליה הוא תענית ציבור. וכאשר למשפט "כי יום כיפורים הוא", אני הלכתי בעקבות הטקסט של הברמן, המבוסס על כתב-יד אוקספורד 2797. מרכוס לעומת זאת, מתרגם: "It was to be like a Day of Atonement" כאילו היה כתוב בטקסט "כי יום כיפורים הוא". תרגום זה תואם היטב את הקביעת הקודמת, לפיה "גדול יהיה הצום הזה מצום גדליה בן אחיקם", ואם התרגום נכון, הרי יש בכך כדי ללמד שצום כ' בסיון היה נמשך עשרים וארבע שעות, כמו יום הכיפורים ותשעה באב.

28 האכזריות שלהם לא נפלה מזו של הנאצים. ראה סיכום קצר אצל S. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*, Vol. I, Philadelphia 1916, pp. 145-152

29 זאת מסקנתו של Bernard Weinryb, *The Jews of Poland*, Vol. I, Philadelphia 1973, p. 197. אכל ראה את ההערכות הגבוהות יותר הרשומות שם, עמ' 194 ואת כל הדיון שם, עמ' 192-199.

30 לפי מאיר באלאבאן בתוך בית ישראל בפולין, כרך א', ירושלים 1948, עמ' 82.

31 ועד ארבע הארצות היה מעין "פרלמנט" של רבנים, ששלט, הנהיג והטיל מסיים על יהודי ארבע הארצות של פולין בין השנים 1580 ו-1764. ראה אנציקלופדיה יודאיקה, כרך ה', טורים 995-1003.

תענית ציבור לכל מדינת פולין ביום עשרים בחדש סיון לדורות, בו כיום שנעשו הריגות נמרוב כידוע לכל, שהיתה קהלה ראשונה שמסרו עצמם להריגה על קדשת השם, זכותם תעמוד לנו והשם ינקום דמם.³²

ר' שכתאי בן מאיר הכהן, הש"ך (1621–1662), התגורר בוילנה ולא חווה את מעשי הטבח באופן אישי. אף על-פי כן, הוא חיבר כרוניקה בחרוזים המכונה מגילת עיפה (על-פי זכריה ה, א–ב), שנתפרסמה באמסטרדם בשנת 1651 כמבוא לסליחות שלו על המאורעות הללו. הוא כותב בין השאר: "על כן קבעתי לעצמי ודורותי, לבנים ולבני בני, יום צום ותענית ואכל ומספד וקינים, ביום כ' לחודש סיון..." וזאת אף על-פי שהוא עצמו גר בוילנה, ומכיוון שכך, היה פטור מגזרתו של ועד ארבע הארצות.³³ הש"ך מדגיש את העובדה שעלילת הדם בבלוייש אירעה באותו תאריך ממש. הוא מצווה שהיהודים יאמרו את הסליחות שחיבר מדי שנה בשנה ביום כ' בסיון, ושכל יהודי "יקבע עצמו יום זה לקונן עליו כעל שני חורבנים".³⁴ ובכן, גדולי הפוסקים של התקופה קבעו תענית ציבור לדורות, ורכים גרסו שהוא אף שקול בחשיבותו כנגד הצומות המציינים את חורבן הבית הראשון והבית השני.

יתר על כן, בקהילות אחדות באוקראינה ובמזרח אירופה המשיכו לצום ביום כ' בסיון עד השואה. התאריך נזכר כיום צום גם בספרות העברית המודרנית.³⁴ הצומות שנזכרו לעיל היו אלה שהאריכו ימים יותר מאחרים, וגם תפוצתם היתה נרחבת יותר מזו של צומות אחרים. אולם צונן וסימוןסן ערכו רשימה של עשרות תעניות ציבור מקומיות נוספות, שנועדו לציין גירושים, עלילות דם, פוגרומים, שריפות ספרים, דליקות ורעידות אדמה.³⁵ רבים מימי הצום האלה נקבעו והונצחו על-ידי רבנים דגולים כגון ר' מלאכי הכהן, בעל יד מאלכי,³⁶ ור' נפתלי בנעט ממוראביה,³⁷ ולא מעט צומות כאלה נתקיימו ממש עד תקופת השואה.

32 י"ן מצולה, מהדורת היילפרין, תשכ"ו, עמ' 78. למקורות נוספים המזכירים את התקנה הזאת ראה פנקס ועד ארבע ארצות, מהדורת ישראל היילפרין, ירושלים תש"ה, עמ' 77–78. בליטא לא צמו, אבל גזר הגבלות על מוסיקה, חכשיטים ולבוש – ראה פנקס המדינה, מהדורת ש' דוכנוב, ברלין 1925, עמ' 102–104, סימנים תס"ג–ת"ע.

33 זו מסקנתו של היילפרין, פנקס (הערה 32 לעיל), עמ' 78.
34 מגילת עיפה נדפסה מחדש בבית ישראל בפולין, כרך ב', ירושלים 1953, עמ' 252–255. מובאה זו לקוחה מעמ' 255. לכיטוי דומה ראה דבריו של ר' שכתאי שפטל הורוביץ כפי שהם מצוטטים באנציקלופדיה יודאיקה, כרך ה', טור 483.

34 ראה היילפרין, י"ן מצולה (הערה 32 לעיל), הערה 4 וכן היילפרין, פנקס (הערה 32 לעיל), עמ' 79. וראה לאחרונה חנא שמרוק, ציון נ"ג (תשמ"ח), עמ' 371–372 וכל הספרות הרשומה שם.

35 L. Zunz (הערה 19 לעיל), עמ' 126–130 ו-D. Simonsen in MGWJ, Vol. 38 (1894), pp. 524–527.
36 ראה בסופן של שתי הרשימות ובמיוחד אנציקלופדיה יודאיקה, כרך י"א, טור 817.

37 ראה אנציקלופדיה יודאיקה, כרך ד', טור 160. צום זה אינו נזכר בשתי הרשימות דלעיל.

עתה, משהתוודענו אל התקדימים ההיסטוריים-הלכתיים הרבים הללו, נוכל לשוב ולשקול אי-אלו הצעות נוספות שהועלו בקשר לזכירת השואה. בשנים האחרונות קבעו רבנים מסוימים שעלינו לזכור את השואה בתשעה באב³⁸ או בעשרה בטבת.³⁹ הם טענו שמותר לנו להזכיר את השואה באחד מימי התענית שכבר קיימים בלוח השנה שלנו ומציינים את חורבן בתי המקדש, אך מאז חורבן הבית השני אין לנו הסמכות לקבוע תעניות ציבור חדשות כימי זיכרון.⁴⁰ ביטוי קיצוני לגישה זו נוכל למצוא במכתב שכתב ר' אברהם ישעיה קרליץ, החזון איש (1878–1953). הוא נשאל אם מותר לקבוע יום צום חדש לזכר השואה, והשיב:

כן קביעת תענית לדורות הוא בכלל מצוה דרבנן, ומה שיש בידינו הוא מזמן שהיתה עדיין נבואה, ואיך נעיו פנינו — דור שטוב לו השתיקה — להרהר כזאת לקבוע דברים לדורות? והרי ההצעה הזאת מעידה עלינו כמתכחשים בכל חטאתנו ושפלנו, בזמן שאנו מלוכלכים בעוונותינו ובפשעינו, דלים וריקים מן התורה וערומים ממצוות...^{40א}

כבודם של רבנים אלה במקומם מונח, אבל אין ספק שגישתם מבוססת על כמה הנחות

38 הרב מנחם מ' כשר במאמר קצר בנועם, כרך י"ט (תשל"ז), עמ' 373–374. הוא מציע לזכור את השואה בתשעה באב "כדי שההשתתפות בזיכרון זה תהיה כללית — מכל החוגים", דברים המרמזים לכך שהוא עצמו היה מעדיף סידור אחר. אהרון קראוס, Conservative Judaism, כרך 37, מס' 3 (קיץ 1984), עמ' 76 מייחס הצעה זאת ל"רב סולובייצ'יק ולאחרים". וכך פוסק הרב משה פיינשטיין, עם התורה, מהדורה ב', חוברת י' (תשמ"ה), עמ' י"ז–י"ח = הלכה ורפואה, כרך ה' (תשמ"ח), עמ' ע"ד. לדחיית הניסיון לקשר בין השואה ותשעה באב ראה Irving Greenberg, Gesher, Vol. 7 (1979), p. 79 וולולסקי הנ"ל (הערה 1 לעיל), עמ' 50–51.

39 הרבנות הראשית לישראל, שאת ההנחיות שלה כבר ציטטנו לעיל. אף שלא מצאתי שום הסבר להצעתה, יש להניח שגישתה דומה לזו של הרב כשר — ראה ההערה הבאה.

40 כך סבורים הרב כשר (הערה 38 לעיל), עמ' 374, הרב פיינשטיין (הערה 38 לעיל) והרב מאיר אמסעל, המאור ל"ג (סיון-תמוז תשמ"א), עמ' 18. הם מתבססים על הפיוט "מי יתן" שנכתב בידי קלונימוס בן יהודה איש מגנצא בשנת 1096: "...וכי אין להוסיף מועד שבר ותבערה" (לנוסח המלא של הפיוט ראה הברמן — הערה 26 לעיל — עמ' ס"ח). ברם, כפי שהראה סאלו ברוך בהיסטוריה שלו (הערה 21 לעיל), כרך ד', פילדלפיה 1957, עמ' 145: "זה בוודאי לא היה עיקרון מחייב, כפי שעולה לא רק מפעולתו של יעקב חם, אלא גם מן הצומות ומחגיגות הפורים המקומיים הרבים שנתקיימו בארצות רבות לאורך הדורות". לפירוש אחר של המשפט הנ"ל ראה ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שו"ת היכל יצחק, חלק או"ח, ירושלים תשל"ב, סוף סימן ס"א = פסקים וכתבים לר"א הלוי הרצוג, כרך ב', ירושלים תשמ"ט, סוף סימן צ"ט. לדעתו הכוונה שאין להתאכל בחג השבועות ואין להקדים יום אבל לפני שבועות ולכן יש לאחרה.

לכסוף, הרב כשר נותן סיבה אחרת לאסור תענית ציבור חדשה — המיוחס לרש"י לדברי הימים ב' לה, כה — אולם אין היא משכנעת יותר.

40א קובץ אגרות, מהדורת ש' גריינימן, ירושלים תשט"ו, אגרת צ"ז, עמ' ק"ג–ק"ד. לחומר נוסף על גישת החרדים לשואה ראה המאמרים של באומל וולולסקי (הערה 1 לעיל).

מוטעות. ראשית, נדמה שהם מניחים שארבעת הצומות המציינים את החורבנות הם בבחינת קודש קודשים, ואין לשנות בהם כמלוא הנימה. אבל האמת היא, שרב פפא ורבים מגאוני כבל ראו בקיום צומות אלה – פרט לתשעה באב – רשות ולא חובה.⁴¹ שנית, נדמה שהם גורסים שמאז החורבן לא נגזרו שום צומות וזכרון. ולא היא: כבר הראינו לעיל שתפיסה כזאת אין לה סימוכין. ולבסוף, נדמה שהם סבורים שמכיוון שכל הטרגדיות המאוחרות יותר שפקדו את העם היהודי מחווירות לעומת החורבנות, יש לכלול אותן בתוך אחד מימי הצום המציינים את החורבן. אבל גם בעניין זה ראינו כבר שהש"ך וכני דורו ראו בגזרות ת"ח ות"ט "חורבן שלישי", שקול כנוראתו לשני החורבנות הקדומים וראוי ליום צום משלו.

לאמיתו של דבר, טיעונים מהסוג הזה אינם אלא סממן לבעיה עמוקה ורצינית בהרבה. הרבנים הללו לוקים בשיתוק ההלכתי שאחזו ביהודים רבים מאז האמנציפאציה. אלה חוששים מכל שינוי או חידוש הלכתי, גם אם מדובר בשינוי מוצדק לגמרי מבחינה הלכתית.⁴² רבנו תם, אחד מגדולי הפוסקים בתולדות עמנו,⁴³ לא חשש. כשניצב מול אסון

41 זהו פשט דבריו של רב פפא בבבלי ראש השנה י"ח ע"ב. ראה רש"י שם, רש"י למגילה ה' ע"א ד"ה אבל זמן עצי כהנים והעם, והמגיד משנה ליד החוקה. הלכות תעניות ה:ה. לדיון בעניין זה ראה מ' בלוך (הערה 14 לעיל), עמ' 211 ואילך; Judah Rosenthal, "The Four, Commemorative Fast Days" in: *The Seventy-Fifth Anniversary Volume of the JQR*, Philadelphia 1967, pp. 448-449; רזנטל, מהלכים, חוברת ד' (נובמבר 1970), עמ' 22; ודניאל שפרבר, בר-אילן ספר השנה, כ'–כ"א (תשמ"ג), עמ' 145–150. לגישה המקילה של גאוני כבל ראה רזנטל שם ושפרבר שם; מרדכי מרגליות (הערה 17 לעיל), עמ' 113; ואוצר הגאונים למסכת ראש השנה, עמ' 32. הגישה המחמירה שלנו כלפי שלושת הצומות האלה נובעת מן הפוסקים הספרדים. ראה היד החזקה והמגיד משנה שם; טור אורח חיים, סימן תק"ן והבית יוסף שם, וכן כל הפוסקים הספרדים הנזכרים אצל א"ש רזנטל, עמ' 22–23 ושפרבר, עמ' 148–149. מן הראוי להעיר שרוב הראשונים והאחרונים סברו שאף אחד מארבעת הצומות לא נהג בימי בית שני. ראה דיון מקיף אצל יהודה רזנטל, עמ' 448–449. אשר לשאלה אם צריך להמשיך ולקיים את הצומות האלה גם אחרי 1967, ראה א"ש רזנטל, עמ' 21–24 ותשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל, כרך א', ירושלים תשמ"ו, עמ' 23–34.

42 והרי שתי דוגמאות לכך בהקשר הנידון: הרב אריה לייב שפיץ, רב אורתודוקסי וניצול שואה, כתב מאמר משכנע ומנומק היטב, ובו הציע שגדולי הדור יתכנסו ויכריזו על תענית ציבור לזכר חללי השואה (המאור – לעיל הערה 40 – עמ' 13–17). העורך, הרב מאיר אמסעל, הוסיף הערה ובה הסביר כי הצעתו "המפליאה" של הרב שפיץ נובעת מן העובדה שהמחבר הוא ניצול שואה. הוא רוחה את ההצעה כולה על-ידי ציטוט שורה אחת מתוך הפיוט שזכר לעיל (בהערה 40)! בהמשך דבריו הוא מלגלג על קיום יום השואה ב"טמפל" של ה"חופשים". ברור לגמרי שהרב אמסעל רואה כל חידוש ביהדות כדבר "מפליא". דוגמא שנייה לכך היא העובדה שזה שנים מתנהל פולמוס בעולם החרדי אם מותר להוסיף קינה מיוחדת על השואה לקינות של תשעה באב! ראה על כך אצל ולוולסקי (הערה 1 לעיל), עמ' 55; באומל (הערה 1 לעיל), עמ' ר"פ–רפ"ב; וכתבה במעריב, ח' באב תשמ"ז, עמ' 3. להבהרת המגמה הזאת, שהיא המגמה השלטת בקרב האורתודוקסיה, ראה משה סמט בדצנות, כרך ל"ו (תשכ"ט), עמ' 26–30 ובאנציקלופדיה העברית, כרך ל"ב, טור 193–199.

43 ראה א"א אורבך (הערה 21 לעיל), עמ' 112–113 וכן חיים טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, כרך ב', ניו יורק 1947, עמ' 39.

מותם של שלושים ושניים יהודים חפים מפשע, כתוצאה מעלילת דם אכזרית, הכריז על תענית ציבור לעם היהודי כולו. "גאוני ארץ" של ועד ארבע הארצות לא חששו אף הם. כשניצבו מול "החורבן השלישי", פעלו בהתאם, וקבעו תענית ציבור ביום שבו החלו הפוגרומים. ואנחנו, אנחנו ניצבים היום מול החורבן הרביעי, שהוא נורא במימדי ההרס שלו ובמטרותיו מכל אחד משלושת החורבנות הקודמים. אל לנו להסס! חובה עלינו להמשיך במסורת אבותינו ולהכריז על יום השואה כעל תענית ציבור "לעצמנו ולדורותנו, לבנים ולבני בנים".

ואמנם היו רבנים אורתודוקסיים שלא חששו לחדש יום זיכרון לזכר קורבנות השואה. הרב שמעון אפרתי, ניצול שואה, כתב בשנת תש"ח:

ועוד בהיותי רבה של ורשה הצענו אז שגדולי ישראל יקבעו יום אבל מיוחד לכל העם, וכל בני ישראל בכל מקומות מושבותיהם ינהגו דיני אכלים באמירת קדיש... והצענו אז גם יום אבל, אבל לדאבוננו עד היום הדבר לא הוקבע.^{43א}

הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, רבה הראשי של היישוב בארץ-ישראל, נשאל באדר תש"ז אם מותר לקבוע יום זיכרון או יום קדיש כללי ליהודי איטליה והוא השיב בחיוב.^{43ב} הרב יחיאל יעקב ווינברג, אחד מגדולי הפוסקים שלאחר השואה, תמך בצורה נמרצת בקביעת יום זיכרון לחללי השואה:

לדעתי ראוי לקבוע יום אבל וזיכרון מיוחד לזכר רבני וקדושי ישראל שנהרגו ושנטבחו ושנשרפו על קידוש השם, ולהזכיר ביום זה את נשמותיהם של קדושים אלה. צריכים אנחנו לעשות כן לא משום כבודם של הקדושים בלבד, אלא גם בשביל הדורות הבאים שלא ישכחו מה אבד לעמנו בזמן שחושך הרשעות הרצחנית כסה את ארצות אירופה.^{43ג}

לבסוף, בשנת תש"י, ש"ז כהנא, י"ל ביאלר והרב מרדכי הכהן הציעו שמונה מועדי זיכרון שונים כדי לזכור את קורבנות השואה.^{43ד} יתרה מזאת, היו רבנים אורתודוקסיים שהתירו או תמכו בקביעת תענית ציבור מיוחדת לזכר קדושי השואה וקבוצה אחת של רבנים אף גזרה תענית ציבור כזאת.

43א הרב שמעון אפרתי, מעמק הבכא, ירושלים תש"ח, עמ' ל"ב.

43ב הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שו"ת היכל יצחק, אבן העזר, חלק א', ירושלים תש"ך, סימן כ"ח.

43ג הרב יחיאל יעקב ווינברג, שרידי אש, חלק ב', ירושלים תשל"ז, בהערה לסימן ל'.

43ד ש"ז כהנא, י"ל ביאלר והרב מרדכי הכהן במאמר "אם אשכחך גולה... להנצחת קדושי השואה" שהופיע בסוף החוברת פרקי שואה של הרב מרדכי הכהן, ירושלים תש"י. הם הציעו לזכור את השואה בעשרה בטבת, בשבת פרשת זכור, אור ליום ערב שבת פרשת ויקרא לזכר ילדי ישראל שנרצחו בשואה, ב"א בניסן לזכר מורדי הגיטאות, בכ" בסיון, ביום ה' פרשת חוקת לזכר ספרי הקודש שנשרפו, בתשעה באב, ובכל יום חמישי בערב.

ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג נשאל לפני תום המלחמה אם מותר לקבוע יום תענית לדורות לזכר קדושי אירופה וכן אם חברי הפועל המזרחי יכולים לקבוע תענית ציבור לזכר הקדושים. בשני המקרים הוא התיר את הדבר להלכה אבל לא למעשה.¹⁴¹

"הרבנים הגאונים לקהלות היראים במדינת הונגריא" קבעו תענית ציבור לכל יהודי הונגריה בכ' בסיון תש"ו (1946) "על הריגת אחינו בני ישראל בני מדינתנו משנת תש"א והלאה... הי"ד ועל הריסת בתי כנסיות ובתי מדרשות וכליון ספרי תורה ושאר ספרים קדושים". לשם כך הם הדפיסו חוברת מיוחדת הכוללת סליחות ליום כ' בסיון יחד עם הוראות מדוייקות על מי חייב לצום, דיני יארצייט והזכרת נשמות וסדר היום.¹⁴¹

הרב אריה ליב שפיץ, ניצול שואה, פרסם מאמר הלכתי מפורט שבו הוכיח שלא זו בלבד שמותר לקבוע תענית ציבור לדורות לזכר קדושי אירופה אלא חובה היא לעשות כן:

לכן עכשו שהיא ל"ו שנה אחר האסון הנורא היו צריכים להתאסף ראשי העם, האדמו"רים והרבנים ביחד עם גדולי ראשי ישיבות, לטכס עצה ולקבוע יום תענית ויום אבל, לקונן ולספוד על החורבן הגדול שקרה לעם ישראל... ולתקן מגילה כמו מגילת איכה, שתהיה נקראת ביום זה ולמסור זאת לדור דורות עד שיבא משיח צדקנו וינקום דם אחינו השפוך.¹⁴³

הרב פנחס טייטץ, חבר הנשיאות של אגודת הרבנים בארה"ב, הציע לאחרונה שתיקבע תענית ציבור מיוחדת לזכר השואה ב"ז באייר, יום התאבדותו של היטלר. זהו היום לפני ל"ג בעומר ועל כן הצום היה יכול להסתיים בשמחה על מפלתו של היטלר וקימו של עם ישראל.¹⁴¹

לבסוף, הרב אבי ווייס, רב אורתודוקסי בניו יורק, הציע לאחרונה לצום ביום השואה גופו.¹⁴¹

אנו למדים אפוא שגם בעולם האורתודוקסי יש רבנים התומכים בקביעת יום זיכרון לשואה או בקביעת תענית ציבור לדורות וגם הם מסתמכים על חלק מהתקדימים שהובאו לעיל.

ועתה ראוי לשאול: למה רצוי לצום ביום השואה? מה יש בתענית שחסר בטקס אחר? מה יש בתענית שמתאים כמיוחד לזכירת השואה? יש לפחות ארבע תשובות לשאלות אלה:

141 הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שו"ת היכל יצחק, חלק אורח חיים, ירושלים תשל"ב, סימן ס"א-ס"ב = פסוקים וכתבים מאת רי"א הלוי הרצוג, כרך ב', ירושלים תשמ"ט, סימן צ"ט-ק'.

142 סליחות ליום כ' בסיון, בודפשט תש"ו, הסליחות עצמן הן הסליחות המסורתיות על גזרות ת"ח-ות"ט שנזכרו לעיל.

143 המאור הנ"ל (הערה 40 לעיל), עמ' 17.

144 ולולסקי הנ"ל (הערה 1 לעיל), עמ' 49-50.

145 גרינברג הנ"ל (הערה 1 לעיל), עמ' 364-365.

1) הרמב"ם אומר שמטרת ארבעת הצומות שנקבעו זכר לחורבן הבית היא "לעורר הלבבות, לפתוח דרכי התשובה, ויהיה זה זיכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות".⁴⁴ תיאולוגים רבים כימינו דוחים את הרעיון שהשואה באה עלינו "מפני חטאינו". אינני יודע. מה שכרור הוא שלכל הפחות עלינו להתחרט ולחזור בתשובה על האדישות והשתיקה הנפשעות שלנו, שאפשרו לנאצים להתקדם באין מפריע לעבר ה"פתרון הסופי".^{44א}

2) אנחנו, שלא חווינו את השואה על עצמנו ובשרנו, איננו מסוגלים לצייר בדמיוננו איך זה היה. אבל מוטיב אחד החוזר כמעט בכל היומנים והזכרונות שנכתבו על השואה הוא מוטיב הרעב. רבים סבלו מתת-תזונה חמורה; כולם ידעו חרפת רעב.^{44ב} אחת הדרכים שבהן נוכל לנסות להזדהות עם קורבנות השואה ולחוש את מה שחשו היא הצום. באמצעות הצום נוכל להזכיר לעצמנו בצורה מוחשית את הרעב והסבל של ששת המיליונים. יתר על כן, נזכור שהנאצים ביקשו "להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים, מנער ועד זקן טף ונשים". גם אנחנו היינו יכולים להיכלא או להיהרג; גם אנחנו היינו יכולים למות ברעב.

3) אסור שיום השואה יהיה יום זיכרון ותו לא. הזיכרון חיוני, אך רק אם הוא מוביל ל"תיקון העולם במלכות שדי". לכן התענית ביום השואה חייבת להזכיר לנו הן את הרעב הפיזי והרוחני של "אחינו בני ישראל הנתונים בצרה ובשביה" והן את המצוקה של עמים אחרים. ביום השואה עלינו לדון במצבם ולחפש פתרונות מעשיים למצוקתם. כסמל מוחשי לדאגה זאת יש לתרום את הכסף שייחסך כתוצאה מן הצום לאחד הארגונים הנאבקים למען אחינו המדוכאים או למען נפגעי רעב וחרב בעולם כולו. ואמנם כך נהגו גם בעבר: "מנהג ליתן צדקה במנחה בתענית [ציבור] 'דאגרא דתעניתא צדקתא' (ברכות ו ע"ב) ויש נוהגין לשער מה שהיה אוכל ביום התענית ליתן לעניים בערב".^{44ג}

4) מאז ותמיד גרסה היהדות שאין די בכוונות טובות. שבת בלי קידוש היא קליפה ריקה; פורים בלי קריאת מגילה הוא משולל כל משמעות. הדרך היחידה לממש רעיון היא לעגן אותו בטקסים דתיים. חורבן הבית לא נזכר כדבר מופשט; הוא צוין בצום ובתפילה, בחגירת שק ואפר, בקריאת איכה ובאמירת קינות. כל הקורסים והכנסים בנושא השואה גם

44 יד החזקה, הלכות תעניות ה: א'.

44א יש על כך ספרות שלמה ואין כאן מקום להאריך. לתפילה ברוח זו ראה אברהם הולץ, "וידוי" (כעברית) Conservative Judaism, Vol. 15, No. 4 (Summer 1961), pp. 1-2

44ב דודי, המחנך אליהו יוסף גולינקין ז"ל שלו הקדשתי מאמר זה, מת מתת-תזונה. יהי זכרו ברוך!
44ג משנה ברורה לאור"ח תקס"ו ס"ק י"ב. המשפט האחרון לקוח מאליה רבה על אתר ועיי"ש תקס"ב: ב לעוד מקורות על נתינת צדקה בתענית ציבור. והשווה יורה דעה רנ"ו: ב'.

יחד, לא ישוו להשפעה החינוכית הרגשית והרוחנית שעשויה להיות ליום צום שנתי אחד, שבו נעסוק בתפילה, בהגות ובלמוד בנושא השואה.⁴⁵

ימי ספירת העומר⁴⁶

ברצוני להעלות הצעה מעשית נוספת בנושא זכירת השואה. גם הצעה זו מעוגנת היטב במסורת היהודית ובהיסטוריה היהודית.

מנהג רווח הוא בישראל לקיים מנהגי אבלות בתקופת ספירת העומר. ההסבר המקובל ביותר לאבלות הזאת ניתן בידי רב נטרונאי גאון, שהיה רבה של סורא במאה התשיעית.^{46א} הוא מסביר שנהוג לא להתארס ולא להתחתן בימים שבין פסח לעצרת כסמל לאבל על "שנים עשר אלף זוגות התלמידים" של רבי עקיבא, שמתו "מפסח ועד עצרת" (יבמות סב ע"ב).⁴⁷ הסבר זה הוא בעייתי ביותר, מן הסיבות דלקמן: שתיים-עשרה ושנים-עשר אלף הם

45 יש בעיה הלכתית אחת שאותה אנו חייבים להזכיר (והשווה אמסעל הנ"ל, הערה 40). לפי מסכת סופרים כא:א, מהדורת היגער, עמ' 352-354 (ומשם בטור אורח חיים תכ"ט, בית יוסף על אתר ושולחן ערוך אורח חיים תכט:ב) אסור לצום במשך כל חודש ניסן ואם כן הדבר, אי אפשר לקיים תענית ציבור ביום כ"ז בניסן. ואמנם, רבני הונגריה הנ"ל כבר הרגישו שיום כ' בסיון היה יכול להתאים יותר לתענית ציבור לזכר השואה, מפני שכעבר נחקימה בו תענית ציבור. אולם מכיוון שיום השואה כבר נקבע ליום כ"ז בניסן וכבר התקבל במידה רבה שיש לצום באותו תאריך וכעצם אין בכך שום בעיה הלכתית. הרי במסכת סופרים עצמה מיד לאחר המשפט האוסר את התענית בחודש ניסן נאמר: "אלא הבכורות שמתענין בערב הפסח, והצנועים בשביל המצות כדי שיכנסו לפסח בתאוה, והתלמידים מתענים בו בשני וכחמישי ובשני...". כלומר, תעניות יחיד מותרות בניסן. וכן מוכח מספר חסידים מהר" וויסטינצקי, סימן ס"ז: הלכות ומנהגי רבינו שלום מנרשטט, מהר" שפיצר, ירושלים תשל"ז, עמ' 75 ומשם בדרכי משה לאור"ח תקפ:א ובהגהות הרמ"א לאור"ח תקעג:א; הרמ"א לאור"ח תכט:ב; מנהג טוב, מהר" ווייס, הצופה לחכמת ישראל י"ג (תרפ"ט), עמ' 232, סימן ס"ו: לקט יושר, חלק א', עמ' 115; ודניאל שפרבר (סוף הערה 19 לעיל), הערה 22.

באשר לתעניות ציבור, כשמעיינים ברשימות הצומות המקומיים שקיבצו צונן וסימונסן (הערה 35 לעיל), מתברר שלא פחות מארבעה צומות כאלה חלו בחודש ניסן, ואפילו בראש חודש ניסן! צום בראש חודש ניסן נזכר אצל הרב יעקב וייל, פוסק חשוב בן המאה הט"ו (וראה שולחן ערוך אורח חיים תקפ:א). בדומה לכך מוסר רבי אלעזר מוורמייזא כלי שום התנגדות (ספר הרוקח, סימן רי"ב) כי בעירו נהגו לצום בראש חודש סיון (וראה שפיץ בהמאור, הערה 40 לעיל, עמ' 15). צא ולמד: אם ימי צום מקומיים דחקו את האיסור לצום בחודש ניסן ואפילו בראש חודש (שהוא איסור תלמודי!), קל וחומר בן בנו של קל וחומר שאנו יכולים לצום בחודש ניסן לזכר שלישי מן העם היהודי שנספה בשואה! כתיבת הפרק הזה נועצתי ב-, Lou Silberman, "The Sefirah Season", *HUCA*, Vol. XXII (1949), pp. 221-237; David M. Feldman, "A Dvar Torah Suggested by Lag Ba'Omer", *Proceedings of the Rabbinical Assembly*, Vol. XXVI (1962), pp. 210-224; and idem in *EJ*, Vol. 12, cols. 1385-1389, שיצויינו להלן כסילברמן, פלדמן ו-*EJ*. וראה לאחרונה דניאל שפרבר, "מנהגי אבלות בתקופת ספירת העומר", *יד להימן*, לוד תשמ"ד, עמ' 361-369 = מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, ירושלים תשמ"ט, עמ' ק"א-ק"א.

46א אבל ייתכן שמדובר בגאון אחר בשם זה — ראה פלדמן, עמ' 210, הערה 2.

47 ראה כ"מ לויין, אוצר הגאונים למסכת יבמות, עמ' 141, סימן שכ"ז.

מספרים "עגולים" טיפוסיים בספרות התלמודית.⁴⁸ במקורות המקבילים, מספר התלמידים שמתו משתנה מאוד ממקור למקור.⁴⁹ רוב המקורות המקבילים אינם מציינים מתי אירע האסון שבו אנו מדברים.⁵⁰ כל הסגנון של הסיפור אנדי – הם מתו "מפני שלא נהגו כבוד זה לזה" (יבמות, שם). יתר על כן, התלמוד אינו מציין שום מנהג שנועד לזכור את המאורע הזה. ברור אפוא שרוב נטרונאי ופוסקים מאוחרים יותר⁵¹ רק ניסו להבין ולתת משמעות למערכת מנהגים שכבר היתה קיימת בזמנם.

בגלל אופיו הרופף של הסברו של רב נטרונאי, ניסו מלומדים מודרניים לתת סיבות אחרות לאבלות הנוהגת בין פסח לשבועות. חלקם הציעו שהמנהגים הללו אינם סימנים של אבל אלא הם נובעים מ"חרדת העונה" – חרדה מפני דלות היבולים בתקופת הקציר.⁵² הקשר שבין ספירת העומר לבין חרדה זאת הוא קדום ונפוץ. הוא מצוי בספרי, בתוספתא, בירושלמי, בבבלי ובמדרשים,⁵³ וגם הרב דוד אבודרהם, שחי בספרד במאה הי"ד, הדגיש אותו בכתביו.⁵⁴ לבסוף, היו מלומדים שחיפשו בעולם הרומי מקבילות למנהגי האבלות שלנו בתקופת ספירת העומר.⁵⁵

כתוצאה מחוסר הבהירות הקשור לסיבות האבלות בימי ספירת העומר, יהודים רבים אינם מקיימים את המנהגים האלה בימינו. ובאמת, רבני זמננו מתקשים מאוד להצדיק את המנהגים הללו בפני בני קהילותיהם על בסיס הנימוקים שנמנו לעיל. משום כך התיר ועד ההלכה של כנסת הרבנים בצפון אמריקה במהלך השנים האחרונות רבים מן האיסורים וההגבלות הקשורים בספירת העומר.⁵⁶ אולם אם נבחן את ההיסטוריה היהודית בימי הביניים, ניווכח לדעת שהפעולה הנכונה איננה לבטל את מנהגי האבלות בימי הספירה

- 48 ראה למשל ב' קוטובסקי, אוצר לשון התלמוד, כרך ל', ירושלים תשל"ג, עמ' 1208–1211, והמפתח לספרו של לוי גינצבורג, *Legends of the Jews*, Philadelphia 1938, p. 483.
- 49 12,000 זוגות ביבמות לעומת: 12,000 בקהלת רבה לפרק י"א פסוק ו', מהדורת וילנה, כ"ט ע"ב; 12,000 בכראשית רבה סא:ג, מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 660; 300 בתנחומא חיי שרה, סימן ו' ובתנחומא כוכב, שם, עמ' 122; 80,000 בערוגת הכושם, מהדורת אורבך, כרך א', ירושלים 1939, עמ' 75, וראה סילברמן, עמ' 222.
- 50 ראה כראשית רבה, תנחומא, תנחומא כוכב וערוגת הכושם הנ"ל.
- 51 רב האי גאון והרבה ראשונים. ראה פלדמן, עמ' 210, הערה 3.
- 52 סילברמן, עמ' 228, ואילך, והשווה Theodore Gaster, *Festivals of the Jewish Year*, New York 1978, p. 52.
- 53 תוספתא סוכה, ג:י"ח מהדורת ליברמן, עמ' 271 והמקבילות הנזכרות שם. פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, עמ' 458 = ילקוט שמעוני לפרשת אמור, רמז תרנ"ד; וכן המקורות שמצטט פלדמן, עמ' 211, הערה 8.
- 54 אבודרהם השלם, מהדורת קרויזר, ירושלים 1963, עמ' 241.
- 55 ג' לנדסברגר המצוטט אצל סילברמן, עמ' 224 ואילך; פלדמן, עמ' 202 ו-EJ טור 1389. להסברים נוספים של הראשונים, ראה פלדמן, שם.
- 56 זהו ועד ההלכה של התנועה הקונסרבטיבית בצפון אמריקה. לסיכום של פסקיהם בנידון ראה Isaac Klein, *A Guide to Jewish Religious Practice*, New York 1979, pp. 143-144.

אלא לפרש אותם מחדש.⁵⁶ כך קרה למשל בשנת 1096, אחרי מסע הצלב הראשון, כפי שמסביר סאלו ברון:

מכיוון שרוב מעשי הטבח אירעו בחודשי האביב — אייר וסיון — ירד מעטה של אבל כבד על התקופה המסורתית של ספירת העומר... כל תקופת הביניים של שבעת השבועות האלה... קיבלה עכשיו דגש חדש של תקופה מתמשכת של אבל לאומי.⁵⁷

מאוחר יותר, אחרי הפרעות של חמלניצקי, שגם הן התרחשו באביב, הודגשה תקופת הספירה הדגשה חדשה כתקופה של אבל לאומי על הקדושים של אותם ימים.⁵⁸ אנו רואים אפוא שהאיסורים הנהוגים בימי הספירה זכו שוב ושוב לפרשנות מחודשת. הגאונים נטלו קבוצה של מנהגים שכבר היו קיימים, והסבירו אותם כסממני אבל על תלמידיו של רבי עקיבא. יהודי אשכנז ופולין נטלו תקופת אבל שכבר היתה קיימת, ופירשו אותה מחדש כתקופת זיכרון לזוועות שהתרחשו בדורם. אנו רשאים וחייבים להמשיך את התהליך הזה. עלינו ליטול את תקופת האבל המסורתית הזאת — שבה חל גם המרד בגטו וארשה בחודשים ניסן-סיון של שנת תש"ג — ולתת לה משמעות חדשה כתקופת אבל על ששת המיליונים.⁵⁹ האיסורים ההלכתיים קיימים כבר למעלה מאלף שנים; כל שעלינו לעשות עתה הוא לפרש אותם מחדש לאור הטרגדיה שמולה אנו ניצבים. בהכרזה על תקופת ספירת העומר כעל תקופת אבל לזכר קדושי השואה, נשיג שתי מטרות:

- (1) נלך בעקבות אנשי כנסת הגדולה, שהחזירו עטרה ליושנה (יומא סט ע"ב) והחיו מנהגים קדומים שאבד עליהם הכלח.
- (2) נזכור את השואה בדרך ההולמת את עוצמת הטרגדיה. יום השואה שוב לא יהיה אירוע של יום אחד, אלא יהפוך להיות חלק מתקופת הספירה, שתוקדש לאבל על ששת המיליונים.

סיכום

יום השואה כפי שהוא נהוג היום אינו מה שהוא יכול וצריך להיות. הצורה שבה מקיימים אותו אינה אחידה, והיא משוללת כל תוכן דתי. אם אנו רוצים שהוא יתקיים כמאורע דתי

56 רעיון דומה בעניין יום טוב שני אפשר למצוא אצל Jacob Agus, Proceedings of the Rabbinical Assembly, Vol. XXII (1958), p. 89

57 ברון, במקום הנ"ל (הערה 40 לעיל), וכן עמ' 310. הערה 67. המקורות הראשוניים הם מנהג טוב (הערה 45 לעיל), עמ' 231, סימן ס"א; ספר אסופות כפי שהוא מצוטט אצל פלדמן, עמ' 222. הערה 46; מגן דוד סעיף קטן כ' לאורח חיים תצג:ב'; וערוך השולחן אורח חיים תצג:א'.

58 לפי הרב יעקב עמון (1697-1776), סידור בית יעקב, מהדורת למברג, 1904, עמ' 268.

59 הצעה כזאת מרומזת אך לא מפורשת ב-EJ, טור 1389.

דוד גולינקין

אוניברסאלי, כפי שהוא צריך להיות, חובה עלינו להכריז על יום השואה כעל תענית ציבור לכל דבר. זאת ועוד, על יום השואה להיות מוקף בתקופת אבל על ששת המיליונים, תקופה שבה יש לאסור על קיום חתונות, השתתפות במופעי בידור, תספורת וכיוצא באלה. אם נפעל עכשיו, נבטיח שזכר השואה לא יסוף מזרענו כי נכדינו יצטרכו להתמודד עם זכרה מדי שנה בשנה, ובכך נסייע להבטיח שהשואה לעולם לא תישנה.

דוד גולינקין הוא סגן הדיקן לעניינים אקדמיים של בית המדרש ללימודי היהדות ויושב ראש ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל.